

Zdravko Antonić

*O RAZVOJU NOB-e U ISTOČNOJ BOSNI 1943—1944,
S POSEBNIM OSVRTOM NA OSLOBOĐENJE TUZLE*

Razni objektivni i subjektivni činioci uticali su da se NOB u istočnoj Bosni, naročito u prvim ratnim godinama, razvijala u donekle specifičnim uslovima. Suprotno očekivanjima, središta pokreta nisu mogla odmah postati industrijski i gradski centri, već određeni novi, pretežno seosko-planinski tereni na koje su još u vrijeme priprema ustanka, a kasnije sve više, izlazili iz gradova komunisti, članovi SKOJ-a i drugi patriotski raspoloženi građani. Istina, u gradskim i industrijskim centrima vršene su ilegalne akcije i sabotaze, prikupljana i slana materijalna pomoć za NOP na oslobođenoj teritoriji, slane informacije o neprijatelju, ali sve do ljeta i jeseni 1943. nije bilo direktnog masovnijeg učešća gradskog stanovništva u jedinicama NOV i POJ. Razumije se da se ovdje ne misli na one komuniste koji su kao organizatori ustanka bili pretihodno u gradovima, a zatim otišli u sela da pripremaju i učestvuju u oružanoj borbi.

Jedan od važnih faktora za ovo učešće bio je sadržan i u tome da li je dotično mjesto, industrijsko naselje ili grad bilo oslobođeno ili je ostajalo i dalje u sklopu okupirane teritorije.

U istočnoj Bosni su još u prve dvije ratne godine ulazila u sklop oslobođene teritorije mjesta Šekovići, Vlasenica, Sokolac, Lopare, Rogatica, Trnovo, Knežina, Srednje, Olovo, Foča, Goražde, Čajniče. Neka od njih bila su centri oslobođene teritorije po više mjeseci (Vlasenica, Sokolac, Trnovo, Foča), dok su druga ostajala

samo po dan-dva u ustaničkim rukama (Doboj, Maglaj, Gračanica).¹⁾

Bilo je planova pa i pokušaja da se oslobodi i niz drugih mjesta, ali sve do ljeta i jeseni 1943. to se nije moglo postići.

Naime, ukupan tok i razvoj vojno-političke situacije u istočnoj Bosni u periodu juli 1941 — juli 1943. upućuje na zaključak da su snage NOP-a na ovom prostoru bile vrlo bitan činilac, ali da one nisu još uvijek mogle da se obračunavaju uspješnije sa krupnijim neprijateljskim garnizonima i da oslobađaju velike gradove kakvi su Tuzla, Zenica, Vareš, Sarajevo i dr.

Međutim, dolaskom u istočnu Bosnu Operativne grupe Vrhovnog štaba, nakon teških borbi na Sutjesci i Zelengori, ova manjkavost je uveliko otklonjena i započela je jedna nova faza u razvoju NOP-a u istočnoj Bosni. Upravo o toj novoj fazi i želim da govorim u ovom radu.

Sticajem ratnih okolnosti došlo je do toga da se većina preživjelih boraca sa Neretve i Sutjeske, sem 10. hercegovačke brigade, našla u junu—julu 1943. u istočnoj Bosni. Njihovim ofanzivnim nastupanjem potpomognutim već postojećim istočnobosanskim i sremskim jedinicama, koje su se već nalazile u istočnoj Bosni, oslobođeni su Vlasenica, Srebrenica, Drinjača, Zvornik, Olovo, Kladanj i niz manjih mjesta. Formirane su i 17. istočnobosanska i 16. vojvođanska divizija NOV Jugoslavije.²⁾

Do kakvog i kolikog stepena je dosegao razvoj NOP-a u istočnoj Bosni u jesen 1943. vidi se i po tome što i nakon pomjeranja Glavne operativne grupe Vrhovnog štaba na čelu s Titom prema Bosanskoj krajini i jadranskoj obali, ne nastupa oseka u razvoju NOP-a na prostoru istočne Bosne, već on bilježi nove, do tad nedostižne rezultate. Novoformirane 16. vojvođanska i 17. istočnobosanska divizija NOV Jugoslavije, koje su ostale da djeluju u istočnoj Bosni, prešle su, zajedno s lokalnim partizanskim odredima u ovom kraju u široka ofanzivna dejstva. Rastjerane su brojne četničke skupine na Ozrenu, Trebavi, bosanskoj Posavini i oslobođena su mjesta Gračanica (31. VIII 1943), Modriča (7/8. IX 1943), Gradačac i Bosanski Šamac (15. IX 1943), a u to isto vrijeme 16. vojvođanska divizija oslobodila je Vlasenicu (11. IX 1943), Ceparde (14. IX 1943) i po drugi put Bijeljinu (24. IX 1943). Oslobođenjem Posavine i Semberije stvorene su izvanredno povoljne mogućnosti za smještaj i njegu velikog broja ranjenika, koji su predati na zbri-

¹⁾ Zdravko Antonić, *Ustanak u istočnoj i centralnoj Bosni 1941*, Vojnoizdavački zavod Beograd, 1973, str. 125—176 i 285—342.

²⁾ Miloš Zekić, *Prelomna jesen u istočnoj Bosni, Istočna Bosna u NOB*, Vojnoizdavački zavod, Beograd 1971, knj. 2, str. 92.

njavanje istočnobosanskim i vojvođanskim jedinicama nakon borbi na Sutjesci.³⁾

Krunu septembarsko-oktobarskih dejstava ovih divizija, koje su u međuvremenu stavljene pod komandu 3. korpusa NOV Jugoslavije, pojačanog 2. krajiškom brigadom, predstavljalo je oslobođenje Tuzle, 2. X 1943.

U borbenoj zapovjesti 3. korpusa za napad na Tuzlu kaže se, između ostalog: »U momentu pobjedonosnog nastupanja oslobodilačke Crvene armije na istoku, te pojačane aktivnosti savezničkih angloameričkih armija u Italiji i u času kada naša NOV u Dalmaciji, Primorju, Sloveniji, Bosni, Crnoj Gori itd., vodi borbe, dužnost je naših komandanata, političkih komesara i svih boraca da i ovoga puta daju sve od sebe prema narodu i otadžbini.«⁴⁾

U napadu na Tuzlu, industrijsko preduzeće Lukovac i okolna neprijateljska uporišta, učestvovali su 6. istočnobosanska, 17. majevička, 2. krajiška, 16. muslimanska brigada i Majevički, Birčanski i Posavsko-trebavski NOP odredi. U trodnevnoj krvavoj i žestokoj borbi, koja je počela 29. IX, a završila se 2. X 1943, navedene jedinice uspjele su da zauzmu najvažniji neprijateljski garnizon u sjeveroistočnoj Bosni. Za vrijeme ovih borbi zarobljeno je 2.174 neprijateljska vojnika i oficira, među kojima i general Rodl, zapovjednik II zbornog područja, a ubijeno je i ranjeno 635 neprijateljskih vojnika i oficira. Zaplijenjeno je 1.190 pušaka, 102 puško-mitraljeza, 60 ručnih mitraljeza, 6 teških bacača mina, 25 topova raznog kalibra, 8 radio-stanica, oko 20 vagona razne municije, 3.200 vojničkih uniformi i velike količine razne druge ratne opreme i namirnica.⁵⁾

Ne mogavši da se pomire s gubitkom tako važnog vojnog i ekonomskog uporišta, Nijemci su pokušali da Tuzlu povrate. Oni su 4. oktobra uspjeli da prodru od Doboja prema Tuzli i da zauzmu Lukovac i Bukinje. Odbrana Tuzle postala je za narodno-oslobodilačku vojsku i narod Tuzle isto tako važno pitanje kao i samo oslobođenje. Na pijačnom trgu u Tuzli prekinut je masovan narodni zbor da bi radnici i omladina uzeli učešća u odbrani grada. O žestini borbi za odbranu Tuzle govori i podatak da je bilo 30 mrtvih i 120 ranjenih Nijemaca, a da su jedinice koje su učestvovale u odbrani imale 15 mrtvih i 42 ranjena borca.⁶⁾

Oslobođenjem i odbranom Tuzle dobiveno je važno vojničko uporište (baza uglja, soli, sode, špirita i dr.); otvorene su široke

³⁾ *Oslobodilački rat naroda Jugoslavije*, Vojnoistorijski institut, Beograd 1963, knj. 1, str. 612—614.

⁴⁾ *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije* (dalje Zb. NOR-a), Tom IV, knj. 17, str. 279.

⁵⁾ *Zb. NOR-a*, T—IV/18, str. 166.

⁶⁾ *Isto*, str. 166.

mogućnosti za mobilizaciju ljudstva, posebno radnika; stvorene su povoljne mogućnosti da se u redove NOV i NOP-a u najširem smislu, uvrste pripadnici muslimanske legije i Muslimani uopšte; produbljena je već postojeća diferencijacija u redovima demoralisanih četnika i omogućeno je uspješnije izvođenje akcija protiv onih četnika i njihovih komandi koje se nisu predavale. Ukratko, stvorene su izuzetno povoljne mogućnosti za uspješno djelovanje vojno-političkih snaga NOV u istočnoj Bosni. Poslije oslobođenja Tuzle izdato je naređenje svim partizanskim jedinicama da ne smije biti ni jedne puške niti oruđa van sastava formacija jedinica NOV Jugoslavije. Mada ovo naređenje nije moglo biti ostvareno do kraja, sama činjenica da je ono izdato, potvrđuje stepen razvoja NOP-a u dato vrijeme.⁷⁾

U oslobođenoj Tuzli i oko nje formiran je niz novih jedinica NOV Jugoslavije: 17. majevička, 18. hrvatska, 19. birčanska brigada i veći broj partizanskih odreda. Osnovana je i nova, 27. istočnobosanska divizija u koju su uključene mahom novoformirane brigade i odredi. Jedinice koje su uzele učešća u oslobođenju Tuzle, kao i novoformirane jedinice, dobile su u svoje redove blizu 5.000 radnika i seljaka iz tuzlanskog industrijskog bazena i okoline. Oslobođenjem Posavine, Semberije, Bijeljine, Tuzle i povezivanjem oslobođene teritorije od Drine do Bosne i od rijeke Save do Sarajeva, snage NOP-a u istočnoj Bosni znatno su ojačale. Jedinice 3. korpusa imale su u novembru 1943. takvo brojno stanje i naoružanje kakvo je ranije bilo karakteristično samo za neke neprijateljske jedinice. Samo, na primjer 2. krajiška brigada imala je 1.092 borca, 59 puškomitraljeza i 43 automata. U ovu brigadu stupilo je preko 500 novih boraca, pretežno đačke i radničke omladine.⁸⁾

Uspostavljene su još tješne i do kraja rata neraskidive veze sa Vojvodinom, zapadnom Srbijom i Bosanskom krajinom, a izvještaji Vladimira Perića Valtera i organizacije KPJ iz Sarajeva, i pored masovnih hapšenja koja su vršena u gradu, bili su prožeti optimizmom o sve masovnijem pomaganju i prilaženju NOP-u gradskog stanovništva.⁹⁾

Osim vojničkog, i politički značaj oslobođenja Tuzle, Bijeljine i drugih gradova sjeveroistočne Bosne bio je izrazito veliki.

U Tuzli se, pored Štaba 3. korpusa, smjestio i Oblasni komitet KPJ za istočnu Bosnu i Oblasni komitet SKOJ-a, koji su, uz neposrednu pomoć članova Pokrajinskog komiteta i partijskih kadrova iz jedinica i s terena, razvili živu aktivnost na polju agita-

⁷⁾ *Isto*, str. 3.

⁸⁾ *Zb. NOR-a*, T-IV/19, str. 294 — Tabela: Brojno stanje ljudstva, konja, naoružanja i telefona 3. korpusa NOV Jugoslavije na dan 20. novembra 1943. godine.

⁹⁾ *Sarajevo u revoluciji*, Istorijski arhiv, Sarajevo, 1981, str. 40.

cije i propagande za NOP, a naročito na polju mobilizacije omladine i radnika u redove NOV Jugoslavije. U oslobođenoj Tuzli nastavljen je, više nego ranije, proces političke diferencijacije stanovništva svih nacionalnosti prema NOP-u. Na vidjelo su izašle brojne, do tada prigušivane inicijative pristalica i simpatizera NOP-a. Brojni patriotski raspoloženi građani, koji su ranije trpjeli razne torture od strane okupatorsko-ustaške policije, a nisu u međuvremenu otjerani u koncentracione logore, odahnuli su poslije oslobođenja grada. Razni izvještaji iz toga vremena registruju masovno opredjeljenje muslimanskog stanovništva prema NOP-u. O tome se opširno govori i u prvim brojevima listova »Oslobođenje«, »Fronta slobode« i »Tuzlanskih vijesti«. Na ovu činjenicu treba ukazati i zbog toga što su Muslimani činili većinu stanovništva na ovom prostoru¹⁰⁾ a znatan broj ih je bio naoružan u okviru tzv. DOM DO pukovnije i raznih vrsta legija. Na stav muslimanskog stanovništva prema NOP-u uticalo je više faktora, a naročito proglaš bivšeg domobranskog pukovnika Sulejmana Filipovića i dosta brojne grupe njegovih oficira, u kome se pozivaju Muslimani da se zajedno sa Srbima i Hrvatima odmah priključe NOB-u. U tom proglasu se kaže:

»Mi časnici tuzlanskog zdruga i DOM DO pukovnije u Tuzli, svjesni zadataka iskrenih rodoljuba, pridružujemo se Narodnooslobodilačkoj vojsci spremni da počemo putem NOB do konačne pobjede nad okupatorom. Časnici, dočasnici, domobrani, legionari i milicionari! Slijedite naš primjer i pridružite se Narodnooslobodilačkoj vojsci. Pokažite da ste vjerni sinovi svojih naroda.«¹¹⁾

Da su proglasi, kao i druga vrsta aktivnosti raznih političkih i vojnih ustanova i organizacija NOP-a imali pozitivan efekat, vidi se i po tome što je znatan broj raznih seoskih posada muslimanske legije počeo da se raspada ili prelazi u partizanske jedinice. Za ovaj period osobito je karakteristično ubrzano stupanje u redove narodnooslobodilačke vojske muslimanske omladine iz tek oslobođenih gradova Posavine, Bijeljine, Tuzle i drugih mjesta. Na tu pojavu naročito su gledali s nevjericom ostaci begovata, neki čaršijski ljudi i dio muslimanskog sveštenstva, koji se do tada nisu bili kompromitovali saradnjom s okupatorom, ali su smatrali da se ne treba pozitivno eksponirati ni prema NOP-u.

Oslobođenje Tuzle pružilo je, pored ostalog, mogućnost rukovodstvu NOP-a u ovoj oblasti da stupi u neposredniji kontakt sa predstavnicima raznih bivših buržoaskih stranaka i da s njihovim ljudima pregovara o saradnji i pružanju podrške NOP-u. Po-

¹⁰⁾ Vid. *Oslobođenje*, br. 3 i *Front slobode* br. 1.

¹¹⁾ *Arhiv Vojnoistorijskog instituta* (dalje AVII), K-407, f. 51, dok. 36 — Proglas — Časnici, dočasnici, domobrani, legionari, milicioneri; od 4. X 1943.

seban značaj imao je susret s istaknutim predstavnicima Hrvatske seljačke stranke, među kojima su Aleksandar Preka, Ante Kamenjašević, Jure Begić, Bogomir Brajković, dr Luka Šimović, Ivo Sunarić, Ivica Martinović i njihova javna izjava da pristupaju NOP-u. U toj izjavi oni su, pored ostalog, rekli:

»Došlo je vrijeme kada više nema oklijevanja. Zadnji je čas da se Hrvati istočne Bosne opredijele. Mi smo se opredijelili. Idemo sa našom braćom uvjereni da time radimo u duhu nauke Stjepana Radića, koji je uvijek upirao oči u veliki ruski narod... U zajedničkoj borbi sa Muslimanima, koji su se takođe listom digli, kao i sa braćom Srbima, koji se bore u našoj Narodnooslobodilačkoj vojsci, mi vedra pogleda i ponosna čela idemo naprijed.«¹²⁾

Prilazak uglednih predstavnika HSS-a NOP-u uticao je i na povećano opredjeljivanje ostalog hrvatskog stanovništva za NOP. Sa tom motivacijom formirana je i 18. hrvatska brigada.

Kontakti sa predstavnicima iz redova muslimanskih i srpskih političara takođe su dali pozitivne rezultate za NOP.¹³⁾

U oslobođenoj Tuzli NOP je imao mnogo povoljnije materijalne i druge mogućnosti i za svoju izdavačku i kulturno-prosvjetnu i propagandnu aktivnost. Pored brojnih zborova, konferencija, predavanja, kurseva, razvijena je i široka i raznovrsna aktivnost na izdavačkom planu. Osim »Oslobođenja«, u Tuzli su počeli da izlaze »Front slobode«, »Naša borba«, »Tuzlanske vijesti«, biblioteka marksizma-lenjinizma i niz drugih pisanih materijala.¹⁴⁾

Kao što je poznato, prva dva broja lista »Oslobođenje«, kao organa Narodnooslobodilačkog fronta Bosne i Hercegovine, izašla su još ranije u partizanskoj Trnovi kod Bijeljine, a sa trećim brojem nastavljeno je u slobodnoj Tuzli. »Oslobođenje« se pojavilo kao izraz i potreba registrovanja vojnih i političkih uspjeha koje je postizao NOP u Bosni i Hercegovini, pa i šire. Istovremeno, list je djelovao snažno na dalju mobilizaciju masa, izgradnju organa narodne vlasti i uopšte na efikasnije sprovođenje u život ciljeva NOB-e. Od »Oslobođenja« se očekivalo da bude ne samo agitator i propagator oružane borbe, nego i da djeluje kao vaspitač naroda u duhu podizanja i omasovljena revolucionarne svijesti i istinskog širenja bratstva i jedinstva. Ukratko, list je imao izuzetno veliku vrijednost u popularisanju NOB-e kao snažan idejno-propagandni faktor za efikasnu mobilizaciju masa.

Pored »Oslobođenja«, u Tuzli je pokrenut i »Front slobode« kao »Organ antifašističkog fronta za istočnu Bosnu«. Osnivač i pokretač lista bio je Oblasni komitet KPJ za istočnu Bosnu, a ne-

¹²⁾ Arhiv KP Bosne i Hercegovine, T—I, knj. 1, str. 54—55.

¹³⁾ Isto, str. 54.

¹⁴⁾ Vid. Z. Antonić, *O partizanskoj štampi u Tuzli i tuzlanskoj oblasti, Tuzla u radničkom pokretu*, knj. 2, (u štampi).

posredni povod za njegovo pokretanje bio je odlazak Redakcije »Oslobođenja« iz Tuzle u Bosansku krajinu, gdje su već vršene pripreme za održavanje Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a i Drugog zasjedanja AVNOJ-a.

Oslobođenje Bijeljine, Tuzle i niza drugih gradova u istočnoj Bosni otvorilo je, pored ostalog, i veliku mogućnost omladini, i to svih nacionalnosti, da se počne još masovnije uključivati u redove narodnooslobodilačke vojske. S tim u vezi javila se i potreba za posebnim omladinskim listom. Omladinski list, nazvan »Naša borba«, počeo je izlaziti septembra 1943. kao organ Ujedinjenog saveza antifašističke omladine istočne Bosne. Prvi broj ovoga lista štampan je u Trnavi, a drugi u oslobođenoj Tuzli. Do kraja rata izašlo je ukupno 13 brojeva ovoga lista, od čega do septembra 1944. 5 brojeva. Očigledno je da je »Naša borba« u 1943—1944. izlazila povremeno i to zavisno od uslova i mogućnosti štampanja. S obzirom na sadržaj, tekstovi »Naše borbe« se mogu podijeliti na one koji govore o pitanjima i problemima antifašističke omladinske organizacije oko njenog većeg učešća u borbi i raskidu sa svim oblicima konzervativne istorijske svijesti, pa do onih koji se odnose na međunarodna zbivanja i vijesti sa raznih frontova. Ukratko, list »Naša borba« pokrenut je sa željom da se antifašističkoj omladini istočne Bosne pruži izravna i blagovremena informacija o svim važnijim vojno-političkim događajima u zemlji i svijetu i da se ukaže na mjesto i istorijsku ulogu omladine u NOB-u. Informacije su pretežno davane u formi vijesti sa fronta i iz pozadine, a zadnje su saopštavane kroz uvodne članke.

Osim »Oslobođenja«, »Fronta slobode« i »Naše borbe«, u oslobođenoj Tuzli pojavio se i niz drugih formi i oblika pisane riječi. Još ranije, u oslobođenoj Trnavi, štampane su brošure »O Partiji«, »O nacionalnom pitanju«, »O seljačkom pitanju«, »Ekonomska razvitak društva«, »Partizanske vijesti«, šest prvih glava istorije SKP(b), kao i brojni drugi leci i proglosti. U slobodnoj Tuzli su počele da izlaze brošure »Kroz borbu«, »26-godišnjica velike oktobarske socijalističke revolucije«, »Organizacija narodne vlasti na oslobođenoj teritoriji«, a u okviru biblioteke marksizma-lenjinizma: »Šta da se radi«, »Učenje o Partiji«, »Nacionalno pitanje«, »Seljačko pitanje«, a kasnije u Šekovićima: »Strategija i taktika« i »Boljševički stil u radu«. ¹⁵⁾

Osim u vojsci, ove brošure su bile draga i rado čitana literatura u omladinskim domovima, na selu, u bolnicama među ranjenicima i kod svih pripadnika i simpatizera NOP-a u gradovima. Ukratko, uspjesi NOP-a u sjeveroistočnoj Bosni i šire u ljeto i je-

¹⁵⁾ Dušan Nedeljković, »Biblioteka marksizma-lenjinizma« u godinama oslobodilačke borbe, Istočna Bosna u NOB-u, Vojnoizdavački zavod, Beograd 1971, knj. 2, str. 347—349.

sen 1943. godine, na vojnom planu, čiju je središnju tačku predstavljalo oslobođenje Tuzle, otvorili su izvanredne mogućnosti i za njegovu idejno-političku i kulturno-prosvjetnu ulogu. I kao što se nekada, u vrijeme priprema, pokretanja i usmjeravanja ustanka rađala oružana komponenta NOP-a iz političke strategije i taktičke orijentacije, za koju se opredijelila KPJ, mobilisući i predvođeci narod Jugoslavije u oružanoj borbi, sada su se, iz ukupnih i konkretnih rezultata te oružane komponente, iznjedrivali ogromne stvaralačke mogućnosti za djelovanje KPJ na političkom, idejnom, privrednom i kulturno-prosvjetnom polju, odnosno na izgrađivanju novog čovjeka kaljenog u vatri same borbe. Pristup čovjeku, posebno omladincu, kao nemjerljivoj vrijednosti revolucije, ogledao se i u shvatanju »što je svestraniji i kulturniji borac — to je bolji čovjek«.

U uslovima opšteg rata i širenja NOP-a u istočnoj Bosni i razmaha oslobodilačkih i revolucionarnih snaga širom zemlje, stigla je i poruka iz Vrhovnog štaba NOV i POJ da se izvrše pripreme i pošalju vijećnici za održavanje Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a i Drugog zasjedanja AVNOJ-a. Iz oslobođene Tuzle prema Jajcu prvi je krenuo Todor Vujašinović, jer je bio predviđen za predsjednika Odbora za organizaciju tehničke i materijalne strane priprema Drugog zasjedanja AVNOJ-a. Zatim su na put pošli Rodoljub Čolaković, Avdo Humo, dr Vojislav Kecmanović, Sulejman Filipović, Aleksandar Preka, Bogomir Brajković, Pero Đukanović, Jure Begić, Ante Komenjašević i drugi. Na prvom zasjedanju ZAVNO BiH-a evidentirano je ukupno 59 vijećnika s prostora istočne Bosne, od čega je 39 bilo iz Tuzle i tuzlanske oblasti, a 20 iz sarajevske oblasti. Na listi vijećnika za Drugo zasjedanje AVNOJ-a evidentirano je 36 delegata i njihovih zamjenika koji potiču iz istočne Bosne, od čega 26 iz Tuzle i tuzlanske oblasti i 10 iz Sarajeva i sarajevske oblasti.¹⁶⁾

Gubitak Tuzle i tuzlanskog industrijskog basena, s brojnim posljedicama koje su iz toga proizlazile, predstavljao je veliki hendikep za okupatora. Čim im se pružila prva povoljnija prilika, Nijemci su iz pravca Doboja i Brčkog koncentrisali jake snage za napad na Tuzlu. U izvještaju štaba 16. divizije NOV Jugoslavije od 10. novembra 1943. kaže se da su Nijemci, ustaše i domobrani otpočeli 7. novembra jaku ofanzivu prema Tuzli. Kako je gro snaga (17. i 27. divizija) 3. korpusa bio na izvršavanju raznih borbenih zadataka na Romaniji, nije se ni išlo za tim da se Tuzla brani po svaku cijenu.¹⁷⁾

Glavno ravnateljstvo za javni red i sigurnost Ministarstva unutrašnjih poslova u svom izvještaju od 25. novembra kaže, između ostalog:

¹⁶⁾ *Front slobode*, br. 4 od 10. III 1944, str. 8—9.

¹⁷⁾ *Zb. NOR-a*, T—IV/19, str. 146.

»Nakon oslobođenja grada Tuzle 10. novembra u 16 sati poslije podne, po njemačkim trupama već se osjeća postepeno smirivanje duhova koji su bili pod strašnim utiskom tridesetdnevne partizanske strahovlade, koja je učinila rapidni, i za ovog tko osobno sve ovo nije vidio i doživio — *stopostotni politički preokret u našim masama. Samo vrijeme, pametna i trezvena politika naše vlade i svih naših vlasti, moći će izgladiti najkatastrofalniji politički udarac našoj državi od početka njenog postanka*» (podvukao Z. A.).¹⁸⁾

Dalje se u izvještaju ističe da je partizansko vođstvo uspjele da za 39 dana svoje vlasti u Tuzli i njenoj okolini (u radijusu od 50 i više kilometara) zбриše kod stanovništva svaki osjećaj dužnosti i poštovanja prema NDH i njenom vođstvu.

»Iz Tuzle, koja broji, sa predgrađima i radničkim naseljem Krekom, 24.000 stanovnika, otišlo je sa partizanima preko 4.000 građana i radnika. Od ovih 4.000 nalazi se u partizanskim jedinicama, uglavnom u novoosnovanoj »Tuzlanskoj muslimanskoj brigadi«, 3.000 partizanskih boraca, najvećim dijelom Muslimana. Oko 1.000 žena, djevojaka i djece ispod 10 godina, kao i staraca i civila raznih zvanja, napustilo je Tuzlu sa zadnjim partizanskim povlačenjem 9. studenog 1943. u 20 sati u pravcu jugozapada.«¹⁹⁾

Pisac izvještaja dalje ističe da se oko stanovništva koje je napustilo grad, vode oštre borbe između zelenog kadra i četnika s jedne i partizana s druge strane.

Nakon ulaska u Tuzlu Nijemci su držali svu vlast u svojim rukama, jer nisu imali povjerenja u oružane snage NDH. Obnova i stavljanje u pogon raznih industrijskih preduzeća, saobraćajnica, rudnika i drugih važnijih objekata trajala je duže vremena, jer su ti objekti bili temeljito oštećeni, o obnavljanje nekih od njih bilo i dalje ometano od strane partizanskih jedinica.²⁰⁾

Od 12. novembra do 3. decembra 1943. prijavilo se organima vlasti NDH u Tuzli oko 80 oružnika koji su se na razne načine prikrivali po kućama u Tuzli i obližnjim selima.²¹⁾

Sve do decembra 1943. iz Tuzle se šalju izvještaji u kojima se ističe da su u Tuzli prisutne brojne posljedice zbog toga što je ovaj grad bio u partizanskim rukama. Redovno se podvlači da bi se moral u narodu i vjera u moć NDH povratili samo pod uslovom »kad bi se povelala jedna jaka akcija naših i njemačkih oružanih snaga, a ova da se izvrši sa potpunim uspjehom.«²²⁾

¹⁸⁾ Zb. NOR-a, T—IV/19, str. 516.

¹⁹⁾ Isto.

²⁰⁾ Zb. NOR-a, T—IV/19, str. 517.

²¹⁾ Zb. NOR-a, T—IV/20, str. 738.

²²⁾ Zb. NOR-a, T—IV/20, str. 735.

Do slične akcije je i došlo, mada ona, kao i niz ranijih akcija, nije dala očekivane rezultate.

Naime, ukupan tok i razvoj NOB-a u Jugoslaviji u drugoj polovini 1943. nagnao je njemačku vrhovnu komandu da u toku zime 1943/44. izvede nekoliko sukcesivnih vojnih operacija (u Sandžaku, u istočnoj i centralnoj Bosni, u dijelu Hrvatske južno od Save) s ciljem da razbije glavne snage NOB-a Jugoslavije, otkloni opasnost od prenošenja operacija u zapadnu Srbiju i obezbijedi komunikacije prema Jadranskom moru u slučaju eventualnog iskrčavanja saveznika. Njemačka vrhovna komanda je smatrala da se u Sandžaku i istočnoj Bosni nalaze znatne snage NOV Jugoslavije koje bi mogle izvršiti prodor u Srbiju. Planiranu operaciju protiv njih, prema odluci Štaba 2. oklopne njemačke armije, izvodio je 5. SS brdski armijski korpus uz pomoć raznovrsnih i još uvijek brojnih kvislinških snaga. Opšta zamisao je bila da se brzim prodorom iz Sarajeva, Tuzle, Zvornika i Užica zaposjedne zaprečna linija Sarajevo—Han-Pijesak—Vlasenica—Drina i okruži 3. korpus NOV Jugoslavije na suženi prostor Sokolac—Srebrenica; da snage iz rejona Sjenice i sa linije Gacko—Nevesinje, krećući se širokim frontom s jugoistoka i juga, potisnu jedinice NOV i nabace ih sjeverno od linije Višegrad—Polje i da onda pristupe uništavanju Druge, Pete, Sedamnaeste i Dvadesetsedme divizije NOV Jugoslavije.²³⁾

U duhu opšte direktive Vrhovnog štaba, štab 3. korpusa NOV Jugoslavije je nastojao da svoje divizije izvlači s pravca glavnog udara neprijatelja i da ih upotrebljava na najefikasniji, partizanski način. Istovremeno je i Oblasni komitet KPJ za istočnu Bosnu sugerisao okružnim i sreskim partijskim rukovodstvima da preduzmu potrebne mjere da se ofanziva neprijatelja dočeka bez panike, da se bude s narodom, uz pružanje pune pomoći partizanskim jedinicama.²⁴⁾

Sa željom da njemačke snage u Sandžaku i istočnoj Bosni učini što manje efikasnim, Vrhovni štab je naredio 5. korpusu NOV Jugoslavije da izvrši napad na Banju Luku, Lijevče-polje i Bosansku Gradišku. Međutim, napad na neprijateljski garnizon u Banjoj Luci, izveden na razmeđu stare i nove 1943/44. godine, uslijedio je sa izvjesnim zakašnjenjem, jer su njemačke trupe bile već završile operacije u istočnoj Bosni i prebacivale se u srednju Bosnu.²⁵⁾

I u srednjoj Bosni i većem dijelu Bosanske krajine neprijatelj je zaposjeo komunikacije, zauzeo veće gradove i varošice, ali nigdje nije uspio da ozbiljnije tuče snage 5. korpusa.

²³⁾ *Zb. NOR-a*, T—IV/23, str. 200—218.

²⁴⁾ *Arhiv CK SK BiH*, Sig. 2108 — pismo Oblasnog komiteta okružnim komitetima od 10. XII 1943.

²⁵⁾ *Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941—1945*, knj. 2, str. 48—51.

Još dok su bile u najvećem jeku borbe u srednjoj Bosni i Bosanskoj krajini, štab 3. korpusa planirao je sa svojim jedinicama i izveo 15/16. januara 1944. ponovni napad na neprijateljski garnizon u Tuzli. Mada ovaj napad na Tuzlu vojnički nije uspio, on je značajan po tome što je potvrdio da snage NOP-a u istočnoj Bosni nisu uništene, kako je to tvrdila neprijateljska propaganda.²⁶⁾

Poslije završetka tzv. šeste neprijateljske ofanzive, pred Štab 3. korpusa postavilo se kao najvažnije pitanje popuna i sređivanje jedinica, a pred Oblasni komitet KPJ za istočnu Bosnu da što prije održi savjetovanje komunista istočne Bosne, na kome bi se, uz analizu mjesta i uloge Partije u dotadašnjoj oružanoj borbi, izvukle pouke i zaključci za budući rad. Savjetovanje je počelo 22. februara u oslobođenoj Vlasenici, a završilo se 2. marta u Bijeljini. Još dok se delegati nisu bili ni razišli, usledio je novi pritisak okupatora na istočnu Bosnu, čiju je udarnu snagu predstavljala po zlu poznata 13. SS Handžar divizija.

Od sredine marta pa sve do jeseni 1944. u istočnoj Bosni se vode vrlo žestoke borbe sa 13. SS divizijom i drugim njemačkim i kolaboracionističkim snagama.

Njemačka Komanda Jugoistoka uporno je nastojala da razbije 3. i 12 (vojvođanski) korpus, jer se plašila njihovog prodiranja u Srbiju. U toku ljeta izvedena je serija unakrsnih akcija širom istočne Bosne, praćena vrlo represivnim mjerama prema nepokretnim ranjenicima i civilnom — stanovništvu.

Krajem avgusta i početkom septembra uslijedio je preokret širih razmjera u čijem sklopu snage 3. korpusa, zajedno sa svim susjednim jedinicama NOV Jugoslavije preuzimaju ponovo inicijativu u svoje ruke. Rezultat te inicijative, koja je bila ponovno potpomognuta i snagama iz Bosanske krajine (11. krajiška divizija), bilo je konačno oslobođenje Tuzle 17. septembra 1944. godine. Gotovo istovremeno sa napadom jedinica 3. korpusa na neprijatelja u Tuzli, krajiške divizije su napale neprijateljski garnizon u Banjoj Luci 18. septembra. Time se, dakle, ponovo potvrdila puna međuzavisnost i uzajamno ispomaganje i prožimanje oružane borbe u istočnoj Bosni i Bosanskoj krajini. Ljudski i materijalni potencijali tuzlanskog industrijskog bazena došli su do punog izražaja u borbi za konačno oslobođenje zemlje.

²⁶⁾ *Zb. NOR-a*, T—IV/21, str. 212.

SUMMARY

ON THE DEVELOPMENT OF THE NATIONAL LIBERATION STRUGGLE IN EASTERN BOSNIA IN 1943—1944, WITH A SPECIAL VIEW ON THE LIBERATION OF TUZLA

There were many objective and subjective factor that caused the National Liberation Movement in Eastern and Central Bosnia to develop under somewhat specific conditions, especially in the first years of the War. Contrary to the previous experience gained in proletarian revolutions, the centres of an armed struggle could not become immediately industrial and urban areas but certain new territories, mostly in villages and in the mountains. Both communists and other people who were ready to fight came to these territories from the urban areas. It is true that even in 1941 insurgents had in their hands a few counties and districts in Eastern Bosnia (Vlasenica, Šekovići, Sokolac, Rogatica, Trnovo and some other places), but they were not larger urban and industrial centres.

However, as the National Liberation Movement gradually grew in size in this region, and especially when the main Operative force of the Supreme Headquarters came to Eastern Bosnia after the bloody battles on the Sutjeska River in summer of 1943; a number of smaller and bigger towns was liberated in Eastern Bosnia. Among them there were: Vlasenica, Srebrenica, Olovo, Kladanj, Zvornik, Bijeljina, Gradačac, Bosanski Šamac etc. A major success was the liberation of Tuzla in October 1943.

Apart from its economical and political importance, the liberated Tuzla gave an opportunity to the NLM leadership in this region to maintain a closer contact with the representatives of different bourgeois political parties and to hold talks with them about a cooperation and their support to the NLM.

The occupier managed to re-conquer Tuzla after 40 days. A general course and development of the National Liberation Struggle in Yugoslavia in the fall of 1943 forced the German Supreme Command to undertake a few major military operations during the coming winter of 1943—1944. Because of these operations there was a need for an increase of joint actions between the National Liberation Army forces in Eastern Bosnia and in Bosanska Krajina (Western Bosnia), which could be best seen in their mutual support during the operations in which Banjaluka and Tuzla were liberated.